

گونه‌شناسی تطبیقی خاتم غیرمثلث^۱

مهدی دوازده‌امامی^۲

قباد کیانمهر^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۷/۶

تاریخ تصویب: ۱۳۹۵/۳/۳۰

چکیده

آنچه از واژه هنر خاتم در ذهن نقش می‌بندد، سطحی است که با مثلث‌های کوچک پوشانده شده است. این روش، خاتم مثلث نام دارد، ولی شیوه‌های دیگری نیز وجود دارند که در آن‌ها به جای مثلث از دیگر نقوش هندسی استفاده شده است. این آثار به طور کلی در گروه خاتم غیرمثلث دسته‌بندی می‌شوند. گروه خاتم غیرمثلث که شیوه‌های مختلف و نقوش متعددی را نیز شامل می‌شود، به سرعت در حال فراموشی است. همین امر باعث شده تا حدس‌های نادرستی درباره نحوه تولید برخی از این نقوش شکل بگیرد. شناخت دقیق دسته‌بندی و شیوه تولید این نقوش می‌تواند یارای اصلاح دیدگاه‌ها و حفظ این هنرها باشد. مسأله نخستین پژوهش حاضر این است که: «اصولاً هنر خاتم غیرمثلث چیست و چه انواعی را در برمی‌گیرد؟» آنگاه می‌توان این پرسش را مطرح کرد که: «مبانی فنی انجام هر کدام به چه صورت است؟». همچنین دلیل شکل‌گیری تعبیر نادرست پیرامون شیوه انجام برخی از این هنرها نیز بررسی می‌شود. در این پژوهش به علت عدم امکان تغییر همه متغیرها و الزام استفاده از شیوه سنتی، از روش مطالعات نیمه‌تجربی^۱ استفاده شد و اطلاعات به طریق کتابخانه‌های و میدانی (مشاهده‌ای و کارگاهی) گردآوری شد و برای ارائه اطلاعات از روش توصیفی - تحلیلی استفاده شد. نتایج، حاکی از وجود گونه‌های متنوع در هنر خاتم و شناسایی و تفکیک برخی شاخه‌های دیگر است که به دلیل وجود شباهت‌هایی، به اشتباه در گروه خاتم قرار گرفته‌اند، درحالی‌که به طور کل با این شاخه هنری متفاوت هستند. بازشناخت و احیای هنر فراموش شده نوارچینی و معرفی دو گونه جدید در خاتم مربع از جمله دست‌آوردهای دیگر این مقاله است.

واژگان کلیدی: هنرهای چوبی؛ خاتم مربع؛ خاتم لایه‌ای^۲؛ خاتم تصویری^۳؛ نوارچینی^۴

به دلیل محدودیت منابع نوشتاری، لازم بود که به جای استناد علمی، از شیوه تولید علم بهره گرفته شود، به همین دلیل سعی شد تا ضمن جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌های، از روش‌های عینی و میدانی نیز استفاده شود و با مراجعه مستقیم به اصل آثار و تجزیه و تحلیل طرح‌ها و مواد، صفات و مشخصه‌های دقیق هر گروه از خاتم‌های غیرمثلث، بدون پیش‌داوری و بدون توجه به برداشت‌های کلیشه‌ای، استخراج شود و در مرحله عملی و کارگاهی نیز صحت اطلاعات به دست آمده، ارزیابی شود. سپس با توصیف اطلاعات و داده‌ها و همچنین تحلیل آن‌ها، درباره ارتباط بین شیوه‌ها و کاربردها بحث شود، تا وجه تشابه و تمایز شیوه‌های گوناگون به روشنی مشخص شود.

ویژگی‌های موضوعی در این پژوهش، ایجاب میکرد تا از شیوه مطالعات تطبیقی برای گونه‌شناسی و مقایسه شیوه‌های مختلف هنر خاتم استفاده شود و با استخراج شاخصه‌های هر دسته و مقایسه این شاخصه‌ها با هم، به نوعی گونه‌شناسی قابل استناد در عرصه هنر خاتم دست یابد. اجزای اولیه این پژوهش را، معرفی و دسته‌بندی انواع خاتم و سپس سایر هنرهای مشابه با آن تشکیل می‌دهند تا با مقایسه و تطبیق صفات و کشف شاخصه‌ها، برداشت‌های منطقی و نسبتاً دقیق هنری و تاریخی از این رشته‌ها در دسترس مخاطبان قرار گیرد.

در شیوه نیمه تجربی، گمارش آزمودنی‌ها به صورت تصادفی انجام نمی‌شود. در این روش، هدف نزدیک شدن به تحقیق تجربی حقیقی است. اما شرایط تجربه و تحقیق به نحوی است که کنترل یا دست‌کاری همه متغیرهای دخیل در حوزه تحقیق مقدور نیست. برای عینی شدن نتایج و درک صحت فرضیه‌های ارائه شده، تعدادی از بهترین نمونه‌های تاریخی این آثار بررسی شد تا طبق مشخصات حاصله در گروه‌های تشکیل شده دسته‌بندی شوند. این جامعه آماری به صورت غیر احتمالی و بر مبنای عینیت هماهنگی با اهداف پژوهش، از بین نمونه‌های مختلف تاریخی موجود، انتخاب شده است. از این رو، همه آثار انتخاب شده نقوشی دارند که نشان‌دهنده یک یا تعدادی از نقوش خاتم غیرمثلث هستند.

پیشینه تحقیق

در زمینه خاتم مثلث و نحوه انجام آن کتاب‌های متعدد و با ارزشی منتشر شده است، که ارتباط

متأسفانه هنر خاتم غیرمثلث و به خصوص شیوه‌های فنی‌تر آن یعنی خاتم مربع در آستانه فراموشی قرار گرفته است. ورود شاخه‌های هنری غیر خاتم به این گروه و نبود اتفاق نظر میان ناظران و محققان را می‌توان از شواهد این وضعیت به شمار آورد. پاره‌ای از این دلایل مربوط به خود روش خاتم مربع سنتی است که با وجود سختی در پیچیدن قامه (تصویر ۱)، نتایج محدودی را به وجود می‌آورد که قابلیت عرض اندام در بازار هنرهای چوبی را ندارد و صرفاً برای تزئین حواشی قابل استفاده است؛ اما مشاهدات سطحی نیز آسیب‌های فراوانی به این هنر وارد کرده و باعث بروز تعابیر دور از واقع و شیوه‌های غیر مرتبط، در این هنر شده است. اینکه «خاتم غیرمثلث، به چه زیرشاخه‌هایی تقسیم می‌شود؟» و «شیوه انجام هر کدام از این روش‌ها به چه صورت است؟» از جمله سؤالات دیگری است که در این پژوهش به آن‌ها پاسخ داده می‌شود. هدف اصلی این پژوهش را می‌توان گونه‌شناسی شیوه‌های مختلف هنر خاتم غیرمثلث دانست که برای نخستین بار انجام می‌شود. شناخت کاربردهای هر روش، بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های هر شاخه، بررسی و معرفی اجمالی رشته‌های دیگری که به اشتباه در گروه خاتم مربع قرار گرفته‌اند، نیز از دیگر اهداف فرعی این مقاله بود. هدف این مقاله آموزش روش‌های تولید آثار نیست. چراکه به دلیل تنوع بالای نقوش و تفاوت شیوه کار در هر نقش، حجم مطالب بسیار بیشتر از آن است که در قالب مقاله‌ای بگنجد. با این حال سعی شده تا روش تولید دو نمونه شاخص از خاتم مربع به صورت مختصر توضیح داده شود.

اگر اطلاعات صحیح و جامعی درباره نحوه تولید هنری وجود داشته باشد، آن هنر هرگز فراموش نخواهد شد؛ حتی اگر کسی برای تولید اثر با آن هنر وجود نداشته باشد. اهمیت و ضرورت این پژوهش بیش از هر چیز در حفظ و احیای هنرهایی است که متأسفانه به دلیل توجه نشدن به آن‌ها، در آستانه نابودی و فراموشی قرار گرفته‌اند. نبود نظام قاعده‌مند در تفکیک و شناخت شفاف از نقوش و اصول این هنر باعث شده تا آسیب‌های سختی بر این هنر وارد آید که باعث فراموش شدن نحوه اجرای بسیاری از این نقوش شده است. این مقاله به دلیل مواجهه مستقیم و حل این معضل در هنر خاتم، اهمیت بسیاری دارد. چراکه می‌تواند پایه‌گذار ایجاد مطالعات صحیح و اصولی در این زمینه شود.

گرفته است که این شکل‌ها گاهی مثلث متوازی‌الاضلاع، گاهی مثلث متساوی‌الساقین و گاهی نیز مربع هستند، اما آنچه مسلم است اینکه هر چه این شکل‌ها دقیق‌تر، هم‌اندازه‌تر، مرتب‌تر و ریزتر باشند، مرغوبیت آن خاتم بیشتر و ارزش آن بالاتر است. بر خلاف تصور اولیه، هنر خاتم دارای روش‌ها و فن‌های متفاوتی است. شاید ساده‌ترین تفاوت بین انواع خاتم مربوط به سطح مقطع اشکال تشکیل‌دهنده نقوش و شیوه قامه‌بندی آن‌ها باشد، با وجود این به نظر می‌رسد که تعریف زیر به صورت جامعی انواع مختلف خاتم را در بر گرفته و برای گونه‌های گوناگون آن بسط‌پذیر باشد.

در تعریف خاتم آمده است که: «چسباندن منشورهای چوبی و غیر چوبی از پهلوی، به نحوی که بتوان در رأس آن به نقش مورد نظر رسید و با لایه کردن مقطعی آن، لایه‌های مشابه به دست آورد» (کیانمهر، ۱۳۸۶: ۶) وجود قامه، اولین نکته مهم در این روش است که شیوه خاتم را از سایر شیوه‌ها متمایز می‌کند (شکل ۱). به طوری که به هنری می‌توان خاتم گفت که با استفاده از برش لایه‌ای از سطح مقطع قامه حاصل شود و در غیر این صورت از دیگر هنرهای چوبی تشکیل شده است.

نکته مهم دوم، تشکیل نقش در رأس قامه(نه در کناره‌ها) است حال ممکن است که اجزاء تشکیل‌دهنده این نقش، مثلث یا مربع باشند که هر کدام به ترتیب مبین شیوه خاتم مثلث و خاتم مربع هستند. در خاتم درست و کامل، نقشی که از برش یک لایه از سطح مقطع قامه به دست می‌آید، به طور مستقیم قابل استفاده بر سطح مورد نظر است و به تغییر یا ترکیب با چیز دیگری نیازی ندارد. تفاوت در سطح مقطع این قطعات موجب تقسیم‌بندی شکلی و طرحی انواع خاتم می‌شود.



تصویر ۱: یک نمونه قامه خاتم مربع سنتی که نقش مورد نظر در رأس آن به وجود آمده و با ورقه ورقه کردن آن از رأس قامه، تعداد زیادی از نقش مورد نظر به دست می‌آید (نگارندگان)

معناداری با این پژوهش ندارند، از جمله این موارد می‌توان به کتاب «هنر خاتم‌کاری» انتظاری شغل‌آبادی (۱۳۸۸) اشاره کرد که هنر خاتم مثلث را آموزش می‌دهد. کتاب تجویدی (۱۳۸۶) با عنوان «آشنایی با هنرهای سنتی ایران» و همچنین تجویدی (۱۳۹۰) با عنوان «گنجینه نقوش خاتم» اشاره کرد که این دو کتاب نیز مباحث خوبی در زمینه خاتم مثلث و نقوش تخصصی آن دارند. روزی‌طلب (۱۳۸۲) نیز در کتاب خود با نام «هنر خاتم» سعی کرده است تا چند گونه از این هنر را معرفی کند و به تاریخچه شکل‌گیری این هنر و همچنین هم به شیوه خاتم مربع سنتی، یکی از زیر مجموعه‌های هنر خاتم غیرمثلث، اشاره مختصری می‌کند. طه‌پوری (۱۳۶۵) نیز در کتاب خود با عنوان «هنر خاتم‌سازی در ایران» خاتم مثلث را بررسی می‌کند. در این کتاب نیز چند سطری نیز به معرفی خاتم مربع اختصاص یافته است، اما نحوه تولید آن توضیح داده نشده است. تقریباً تمامی این منابع پیرامون هنر خاتم مثلث هستند و درباره دیگر شاخه‌های هنر خاتم منابع بسیار محدود بوده و بذل توجه بیشتری را طلب می‌کند. یکی از منابع مرتبط با این پژوهش، می‌توان به پایان‌نامه گرامی (۱۳۹۱) با عنوان «خاتم مربع» در دانشگاه هنر اصفهان اشاره کرد که به جمع‌آوری برخی اطلاعات میدانی و نمونه‌های موجود از هنر خاتم مربع اقدام کرده است. محقق با همکاری راهنمای این پایان‌نامه، قباد کیانمهر، نتایج پژوهش را در کتابی تحت همین عنوان «خاتم مربع» چاپ کرده‌اند (گرامی و کیانمهر، ۱۳۹۲) همچنین، کیانمهر (۱۳۹۲) در طرح پژوهشی با عنوان «قابلیت‌های هنر خاتم مربع در ساخت وسایل چوبی معاصر ایران» برخی از آثار باقی مانده از هنر خاتم غیرمثلث جمع‌آوری کرده است. در اکثر این موارد، با هدف حفظ آثار و اطلاعات باقی مانده، نگاه تاریخی و توصیفی بر دیگر موارد غلبه دارد.

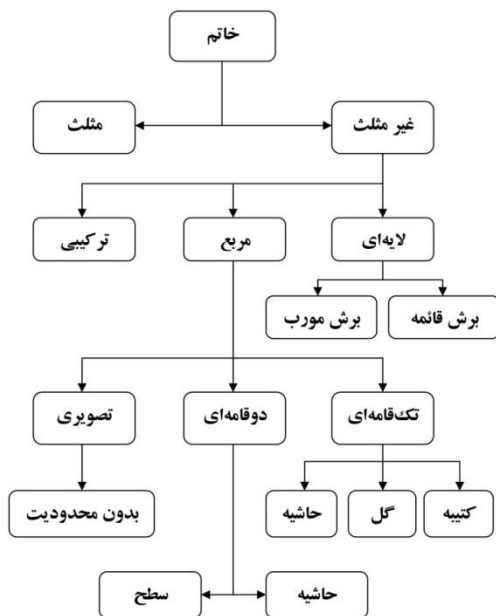
شایان ذکر است که تا به امروز هیچ دسته‌بندی دقیقی در این حوزه ایجاد نشده که به دلیل همین امر، ابهاماتی فراوان در این هنر بروز یافته است. در این پژوهش با بررسی دقیق ویژگی‌ها و کشف شاخصه‌های مختلف هر روش، شیوه دسته‌بندی دقیقی برای هنر خاتم غیرمثلث ارائه می‌شود که این امر مهم‌ترین مؤثرترین وجه نوآورانه این مقاله نیز به حساب می‌آید.

پیشینه نظری

هنر خاتم همواره بر مبنای اشکال منظم هندسی شکل

خاتم مربع: خاتم مربع یکی از انواع خاتم است و شیوه سنتی اجرای این هنر، با مفهوم «جایگشت»^۵ در علوم ریاضی ارتباط نزدیکی دارد. که بررسی آن مجال گسترده‌تر می‌طلبد. این نوع خاتم بر اساس شبکه شطرنجی مربع طراحی و تولید می‌شود و سطح مقطع اجزاء تشکیل‌دهنده آن نیز مربع است. خاتم مربع، بسته به نقش آن، می‌تواند بسیار ساده یا پر کار و پیچیده باشد. شیوه‌های مختلفی از خاتم و خاتم مربع وجود دارد که برای روشن شدن وضعیت شیوه‌های مختلف هنر خاتم، دسته‌بندی پیشنهادی این پژوهش، در قالب تصویر ۲ ارائه می‌شود.

دسته‌بندی این روش از خاتم مربع بر مبنای طراحی است که در مرحله آخر حاصل می‌شود. که بر همین اساس در سه دسته کتیبه‌ای، گل‌دار و حاشیه‌ای تفکیک‌پذیر است.



تصویر ۲: شیوه‌های خاتم (نگارندگان)



تصویر ۳: نقش سواد و بیاض نام مبارک حضرت علی (ع) اجرا شده با روش خاتم مربع تک‌قلمه‌ای (نگارندگان)



تصویر ۴: یک نمونه خاتم مربع تک‌قلمه‌ای در حال تولید با استفاده از چوب‌های رنگی و کتیبه به خط کوفی (نگارندگان).

برخی از آثاری را، که تاکنون نگارندگان با این روش تولید کرده‌اند، می‌توان در جدول ۱ مشاهده کرد.

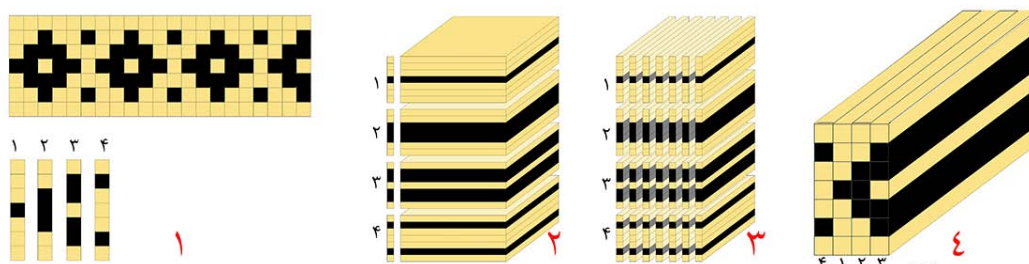
خاتم مربع تک‌قلمه‌ای: این شیوه از هنر خاتم، فاقد سابقه تاریخی است و نخستین نمونه کار با این روش در سال ۱۳۸۹، در اصفهان، استفاده شده است. خاتم مربع تک‌قلمه‌ای به کار رفته در این اثر، به گونه‌ای طراحی شده که بتوان از آن در حاشیه داخلی قاب استفاده کرد و کتیبه آن به ازای هر بار استفاده، دو مرتبه، نام مبارک حضرت علی(ع) را به صورت سیاه و سفید (سواد و بیاض) تکرار می‌کند. (تصویر ۳). در مجموع کاربرد این روش مربوط به کتیبه‌های آثار چوبی به خط کوفی بنایی است، چراکه مناسب‌ترین شیوه خاتم مربع برای نگارش و خلق کتیبه‌هاست. البته در این روش امکان بستن قلمه با نقوش گل‌دار نیز وجود دارد و به‌خصوص درباره گل‌هایی بسیار مناسب است که ویژگی اجرا در زمینه‌های مربع را دارند، مانند آنچه در هنر کاشی‌کاری و آجرچینی استفاده می‌شود. و بسته به طرح می‌تواند به صورت واگیره‌ای یا تک‌گل تولید شود.

محدودیت فن در این روش، استفاده از مربع‌هایی با ابعاد کم‌تر از ۵ میلی‌متر را بسیار دشوار می‌کند، اما در عوض می‌توان از مواد اولیه و چوب‌های مختلف با رنگ‌بندی گوناگون در آن استفاده کرد که از قابلیت‌های این روش به حساب می‌آید. در این روش، طرح، به ردیف‌های تشکیل‌دهنده خود تقسیم می‌شود و هر ردیف به صورت جداگانه چیده شده و روی ردیف قبلی قرار می‌گیرد (تصویر ۴) تا ضخامت قلمه به حدی برسد که برش بیشتر از آن برای اره فلکه ممکن نباشد (حدود ۴ سانتیمتر).

این بهترین روش برای خلق اثر با این فن است، اما این امکان نیز وجود دارد که تمام نقش به صورتی واحد در یک قلمه پیچیده شود (به‌خصوص درباره طرح‌های ساده‌تر) و قلمه کامل برای برش استفاده شود.

جدول ۱: نمونه‌های استفاده از روش خاتم مربع تک قامه‌ای توسط نگارنده (نگارندگان)

عنوان	عکس	مکان	کاربری	چوب‌ها	طراحی	اجرا
۱ دو علی (ع) سواد و بیاض نواری		دانشکده زبان‌های خارجی دانشگاه اصفهان	قاب یادبود	بلوط سفید و بلوط سیاه	نگارنده	نگارندگان
۲ چهار علی (ع) سواد و بیاض		اصفهان، سرای عطار، خیابان مسجد سید	درب کابینت	عناب، شمشاد و کنار	نگارنده	نگارندگان، کارگاه چوب مهر اصفهان
۳ هشت علی (ع) سواد و بیاض		اصفهان، سرای عطار، خیابان مسجد سید	پیشخوان مرشد زورخانه	عناب، شمشاد و کنار	نگارنده	نگارندگان، کارگاه چوب مهر اصفهان
۴ کتیبه در قالب شمسه هشت و چلیپا		اصفهان، سرای عطار، خیابان مسجد سید	کناره‌های منبر	عناب، شمشاد و کنار	نگارنده	نگارندگان، کارگاه چوب مهر اصفهان

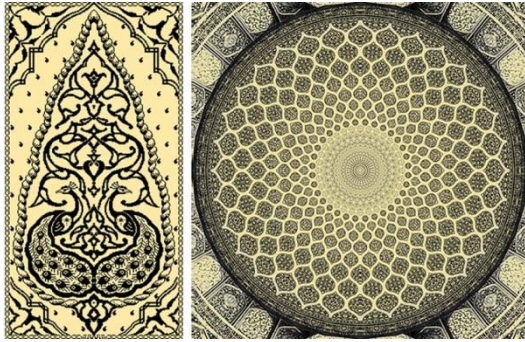


تصویر ۵: مراحل تولید خاتم مربع سنتی (دو قامه‌ای) (نگارندگان)

صرفاً به طور مختصر لازم به توضیح است که در این روش پس از انتخاب طرح در مرحله اول و تقسیم طرح به ستون‌های تشکیل‌دهنده طرح، از روی هم چسبانده شدن صفحات نازک چوبی در مرحله دوم، به ازای هر ستون یک قامه اولیه به دست می‌آید که سپس در مرحله سوم با ضخامت یک میلی‌متر از طول، برش می‌خورد (نوار نوار می‌شود) و از کنار هم قرار گرفتن این برش‌های یک میلی‌متری در مرحله آخر و تکرار آن، قامه ثانویه حاصل می‌آید که مبین نقش مورد نظر است. تأثیرات و شباهت‌های این سبک از خاتم مربع با هنر آجرچینی را برای بینندگان آشنا به تاریخ صنایع دستی نمی‌توان انکار کرد.

خاتم مربع دو قامه‌ای: این روش از هنر خاتم، تنها شیوه تاریخی و سنتی هنر خاتم مربع است که سابقه نسبتاً زیادی در هنرهای چوبی ایران دارد و در بخش بررسی تاریخچه هنر خاتم مربع نیز تنها به موارد تاریخی این نوع از خاتم مربع توجه شده است. با طرح، نقش و اندازه محدود، معمولاً حالتی نواری شکل و حاشیه‌ای دارد که از تنوع رنگی کم‌تری بهره‌مند است و با کمک تولید واگیره از یک نقش و تکرار آن در طول، حاشیه مورد نظر را ایجاد می‌کند (به تصویر ۱ رجوع کنید).

روش تولید خاتم مربع سنتی در تصویر ۵ نشان داده شده است.



تصویر ۶: نمای دو نمونه از محصولات اجرا شده با روش خاتم مربع تصویری. سمت راست نقش زیر گنبد مسجد شیخ لطف‌الله و در سمت چپ نقش درخت زندگی و دو طاووس (نگارندگان)

خاتم لایه‌ای: در فن خاتم نقوشی وجود دارد که اجزاء تشکیل‌دهنده آن نه مثلث هستند و نه مربع. حتی گاهی با مواردی مواجه می‌شویم که حتی با زمینه شطرنجی مربعی یا مثلثی نیز قابل طراحی نیستند و از شیوه قامه‌بندی متفاوتی نیز در خلق آن‌ها استفاده می‌شود. بعضی از آثار خلق شده با این روش ظاهراً در صفحه شطرنجی مربعی قابل ترسیم هستند، ولی با این حال نه از قطعات مربع که از قطعات مستطیل شکل به وجود آمده‌اند. حتی گاهی ابعاد این مستطیل‌ها با ابعاد چند مربع کنار هم قرار گرفته نیز متفاوت است. نکته بارز در این نوع خاتم‌ها، هم اندازه و همسان نبودن سطح مقطع اجزاء تشکیل‌دهنده آن‌ها است.

خاتم مربع سنتی، روشی مناسب برای تولید نوارهایی تزئینی برای استفاده در حاشیه آثار چوبی است. تنها نمونه از این شیوه که به پوشاندن سطح (زمینه) منجر می‌شود به نقش «مورد مداخل» (تصویر ردیف دوم از جدول ۲) مربوط است. برخی از نمونه نقوش اجرا شده با این روش در جدول ۲ مشاهده می‌شود.

خاتم مربع تصویری: روش خاتم تصویری

نمونه‌ای نو پا در خاتم مربع است که بر اساس گسترش کاربرد مبحث «جایگشت» از علم ریاضی در شیوه سنتی خاتم مربع به وجود آمده است. در این روش کلیه محدودیت‌های طرح و نقش در روش سنتی از بین رفته و قابلیت اجرای انواع تصاویر در اندازه‌های مختلف فراهم آمده است. در شیوه خاتم تصویری می‌توان تصاویری مانند چهره، منظره، انواع نقوش سنتی و ... را با روش خاتم مربع بازآفرینی کرد (تصویر ۶) اجزاء تشکیل‌دهنده تصویر، مربع‌های سیاه و سفیدی هستند که ابعاد آن‌ها ۱ میلی‌متر در ۱ میلی‌متر است و بر بالا بودن ظرافت و دقت لازم برای خلق آثاری با این روش دلالت دارد. همین امر موجب می‌شود تا تصویر نهایی به دست آمده، تصویری زیبا و مقبول باشد. در این شیوه تنها از چوب چنار با دو رنگ طبیعی (روشن) و رنگ شده (سیاه) استفاده می‌شود. روش تولید در این شیوه، پیچیدگی‌های زیادی دارد که توضیح آن از حوصله این مقاله خارج است.

جدول ۲: مقایسه برخی از نمونه‌های خاتم مربع دو قامه‌ای (شیوه سنتی) (نگارندگان)؛ (تصویر ردیف ۷: کیانمهر، ۱۳۹۲)

نام نقش	عکس	مکان	کاربری	مواد اولیه	تاریخ
۱ مورد		درب مقبره شیخ صفی/ اصفهان ^۱	حاشیه	استخوان و آبنوس	سده ۱۷/۱۱
۲ مورد مداخل		درب مقبره شیخ صفی/ اصفهان	حاشیه عریض	استخوان و آبنوس	سده ۱۷/۱۱
۳ مورد گسترده ^۱		اصفهان	حاشیه	چوب چنار	معاصر
۴ چشم‌بلبلی		درب مقبره شیخ صفی/ اصفهان	حاشیه نقش	چوب آبنوس و استخوان	سده ۱۷/۱۱
۵ موج		امام‌زاده اسماعیل اصفهان	حاشیه ضریح	چوب آبنوس و نقره	سده ۱۸/۱۲
۶ چهارقل		امام‌زاده اسماعیل اصفهان	حاشیه ضریح	چوب آبنوس و نقره	سده ۱۸/۱۲
۷ پنج رگی		شاهزاده حسین قزوین	حاشیه گل	چوب نارنج و فوفل	زندیه

در این نوع خاتم شاهد آثاری با سطح مقطع اجزاء مختلفی چون مستطیل، متوازی‌الاضلاع، دوزنقه، مثلث‌های غیر همسان و... هستیم که با نظم حاکم بر خاتم مثلث و خاتم مربع بسیار فاصله دارند. تفاوت‌های اساسی مابین محصولات این شاخه با شاخه خاتم مربع ضرورت قائل شدن دسته‌بندی جداگان‌های را برای آن فراهم می‌آورد.

امکان استفاده از مواد اولیه مختلف و قابلیت نسبی فرم دهی کلی به اثر، از جمله نکات بارز این روش است.

در خلق این نوع خاتم معمولاً از روی هم چسباندن صفحات مختلف چوبی با ترکیب‌های از پیش تعیین شده و برش‌های عمود یا زاویه‌دار استفاده می‌شود تا لایه‌های خاتم به وجود بیایند. به دلیل همین برش‌های مورب و زاویه‌دار، امکان ایجاد نقوشی با سطح مقطع متوازی‌الاضلاع، لوزی و دوزنقه نیز در این روش وجود دارد. برش مورب در دیگر شیوه‌های خاتم غیرمثلث کاربرد ندارد و مختص نقوش زاویه‌دار در خاتم لایه‌ای است. بقیه انواع برش در هنر خاتم به صورت ساده و عمود (قائمه) انجام می‌شود. نکته مهم این است که نقوشی که از به هم پیوستگی قطعاتی با سطح مقطع متوازی‌الاضلاع، دوزنقه یا لوزی به وجود می‌آیند، ترسیم و تطبیق‌پذیر در زمینه مربع نیستند و از این بابت نیز با خاتم مربع متفاوت هستند. در این روش طرح‌ها بر اساس شیوه برش به دو گروه برش قائمه و برش مورب تقسیم می‌شوند و نقوش به دست آمده نیز حالت واگیره‌ای دارند.

این روش به غیر یکی دو استثناء، پیچیدگی چندانی ندارد؛ اجرای اکثر طرح‌های موجود در این روش نسبت به سایر روش‌ها ساده‌تر و سرعت کار در آن بالاتر است.

از این روش نمونه‌های تاریخی متعددی وجود دارد که تعدادی از آن‌ها در جدول ۳ ذکر شده است.

خاتم ترکیبی: شیوه ترکیبی در واقع چیزی متمایز از روش‌های بالا نیست، اما بیش از یک روش را در خود دارد و معمولاً از ترکیب دو روش به‌وجود می‌آید. در این شیوه از خاتم، اکثراً یکی از دو روش مثلث یا مربع، در ترکیب با روش لایه‌ای ظاهر می‌شوند. اولین نمونه‌های خاتم مربع نیز به صورت قطعات کوچک شطرنجی در ترکیب با خاتم لایه‌ای تولید شده‌اند و طرح چهارقل را به وجود آورده که مبین روند تکاملی خاتم مربع است. تعداد فعلی طرح‌های موجود در این روش از تنوع زیادی بهره‌مند نیستند و هنوز هم با وجود گذشت سده‌ها از پیدایش این شاخه، نقش چهارقل و کاربردهای متنوع آن، از نمایندگان پرکاربرد این گروه است (تصویر ۷). یکی از استفاده‌های چشم‌نواز این نقش، کاربرد آن برای خلق نقش سینه‌باز یا سینه کیوتری است که نمونه بسیار زیبای آن بر روی درب مدرسه چهارباغ اصفهان در دسترس است و با چیدن قامه چهارقل به صورت منحنی به‌وجود آمده است.

اما برخی روش‌ها در تزئینات چوب، هم‌خانواده و گاهی همسان قلمداد می‌شوند. حتی در برخی کتب معتبر، شاهد هستیم که خاتم مربع، به دلیل برخی تشابهات ظاهری بعضاً با دیگر هنرها همچون هنر نوارچینی، معرق جایگزین و حتی رویه‌کوبی یکسان انگاشته شده‌اند. اما در تمامی هنرهایی که با روشی غیر از خاتم تولید شده، ولی نتایجی مشابه هنر خاتم دارند، می‌توان نبود قامه را ملاک تفکیک آن‌ها از هنر خاتم قرار داد. در اینجا به صورت خلاصه وجوه تمایز این روش‌ها تحلیل می‌شود.

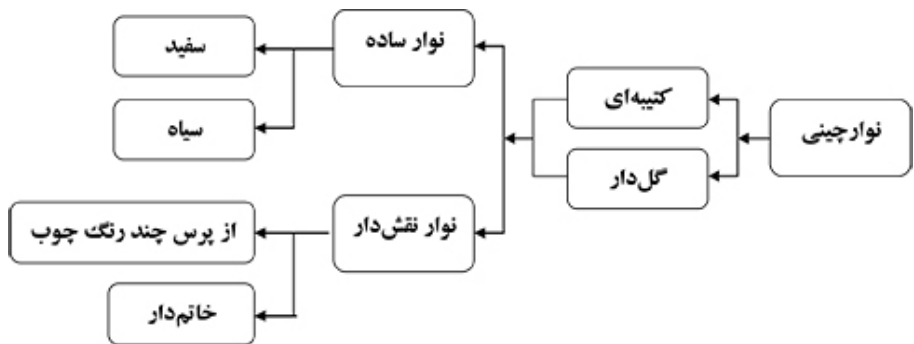


تصویر ۷: بررسی نقش چهارقل در تشکیل نقش سینه‌باز، بر روی درب مدرسه چهارباغ اصفهان (نگارندگان)

جدول ۳: اطلاعات مربوط به نمونه‌هایی از خاتم لایه‌ای (نگارندگان): (تصاویر ردیف ۱، ۲، ۵: گرامی، ۱۳۹۱) (تصاویر ردیف ۴ و ۶: کیانمهر، ۱۳۹۲)

نام نقش	عکس	مکان	کاربری	مواد اولیه	بُرش	تاریخ
۱ زلفک		امام‌زاده اسماعیل	نمای درب	انواع چوب	ساده عمود	سده ۱۵/۸
۲ پلکانی		امام‌زاده اسماعیل اصفهان	حاشیه درب	عناّب و نارنج	ساده عمود	سده ۱۵/۸
۳ جناقی		امام‌زاده اسماعیل اصفهان	نمای درب	انواع چوب	مورب	سده ۱۵/۸
۴ آنالیز لوز		مقبره امیر تیمور سمرقند	نمای درب		مورب	سده ۱۶/۹
۵ متوازی الاضلاع		کلیسای وانگ	حاشیه	حاشیه مبیل	مورب	سده ۱۹/۱۲
۶ هشت و چهار لنگه		درب خانه نواب تهران	نمای درب	چوب و استخوان	مورب	سده ۱۹/۱۲
۷ زیگزاگ		درب مسجد جامع شیراز	نمای درب	فوفل و ترنج	مورب	سده ۱۹/۱۲
۸ پیچ ^۱		میز و قاب آینه	حاشیه	چنار طبیعی و رنگ شده	مورب	معاصر
۹ ماهک		قاب، میز، درب و ...	حاشیه	چنار و گردو	ساده عمود	معاصر

۱. این نقش نخستین بار در سال ۱۳۹۲ توسط نگارندگان طراحی و تولید شده است.



تصویر ۸: شیوه‌های مختلف هنر نوار چینی (نگارندگان)

طرح اولیه در این هنر معمولاً حالت کتیبه‌ای دارد و دربرگیرنده اسامی خداوند، آیات قرآنی و اسامی معصومین است که در اکثر موارد به صورت سیاه و سفید (سواد و بیاض) و به خط کوفی بنایی، طراحی و اجرا شده است. از ویژگی استفاده از خط بنایی در این کتیبه‌ها، حذف فضای اضافه، فاصله یکسان بین حروف و امکان چرخش کلمات برای دستیابی به نقشی یکپارچه است. یکی از ویژگی‌های مهم خط بنایی،

روش‌هایی که آثار آن‌ها به اشتباه با آثار خاتم مربع همسان قلمداد شده‌اند:

نوار چینی: از جمله شیوه‌های ناشناخته تزئینی چوبی، «نوار چینی» است که با توجه به سادگی روش و چشمگیر بودن نتیجه حاصل، در موارد متعددی، از پیش از عهد صفویه، هنرمندان از آن استفاده کرده‌اند و گونه‌های مختلفی دارد. دیگرام بالا (تصویر ۸) نشان‌دهنده شیوه‌های مختلف هنر نوار چینی است.

ضخامت یکسان حروف و فضای خالی بین آنهاست که نگارش این خط را در شبکه مربع میسر می‌کند. این امر یکی از دلایل مهم امکان استفاده از این خط در تزئینات معماری است. هنر نوارچینی نیز به لحاظ نتایج بصری، با هنر آجرچینی و تزئینات معماری بی‌ارتباط نیست و کتیبه‌های تولید شده با این روش همواره یاد آورد بهترین کتیبه‌های آجرچینی اسلامی است. بر این اساس نمونه‌های بسیار خوبی از هنر نوارچینی از قرون ۷ و ۸، ۱۴ و ۱۵ بر جای مانده است. در هنر نوارچینی، پس از طراحی اولیه، رنگ چوب و به طبع آن خود چوب، بر اساس طرح انتخاب می‌شود. چوب مورد نظر به ضخامت سه میلی‌متر لایه لایه شده یا از چوب‌های آماده شده برای هنر معرق چوب استفاده می‌شود. چوب‌های ورقه شده، به صورت نوارهای بلند بریده می‌شود. پهنای این نوارهای چوبی با پهنای خط نوشته شده در طرح اولیه برابر است.

مرحله بعدی، قطع کردن و برش نوارها بر اساس قطعات موجود در طرح است. در نمونه‌های مرغوب این هنر، محل چرخش و خم شدن نوشته‌ها و فضای بین آنها با فارسی‌بُر شدن چوب به وجود می‌آید، اما در نمونه‌های معمولی‌تر این کار با سربه‌سر کردن قطعات چوب انجام می‌شود. در روش سربه‌سر کردن، تمام قطعات به صورت مستطیل‌های هم‌عرض با طول متفاوت نسبت به طرح، بریده شده و مطابق طرح در امتداد هم چسبانده می‌شوند و در مکان‌های مشخص با زاویه ۹۰ درجه (در بعضی موارد با زوایای غیر قائمه) به چپ و راست می‌چرخد.

معمولاً چیدن نوارها در محل مورد نظر، از بیرونی‌ترین نوار شروع شده و در مرکز نقش کتیبه به پایان می‌رسد.

برخی ویژگی‌های هنر نوارچینی به شرح زیر است:

۱. در این هنر قلمه وجود ندارد و در نتیجه، تکثیر تعدادی از نقش بر اساس پایه مشترک از سطح مقطع نیز بی‌معناست.
۲. ضخامت آثار در این هنر حدود سه میلی‌متر است.
۳. نتیجه نقش به صورت گلی واحد بوده و معمولاً برای پوشاندن تمام سطوح از آن استفاده نمی‌شود.
۴. نقوش کتیبه‌ای به خط کوفی بنایی بیشترین کاربرد را در این هنر دارد.
۵. نقوش استفاده شده در این هنر معمولاً بر اساس طرح منظم هندسی بر پایه مربع استوار است، اما در مواردی نیز آثاری با شبکه‌بندی مثلث یا حتی بدون شبکه منظم هندسی خلق

شده است.

۶. این هنر امکان اجرا در ابعاد متنوع و حتی بزرگ را نیز دارد.
۷. نمای تمام شده اثر که از بدنه چوب‌ها (برش طولی) به وجود آمده به فراخور طرح از اجزاء و قطعات ناهمسان تشکیل می‌شود.
۸. گل‌های کار شده در یک اثر واحد که نقش یکسانی دارند، در کلیات به هم شبیه هستند، ولی در جزئیات با هم تفاوت دارند؛ در جدول ۴ تعدادی از موارد تاریخی هنر نوارچینی ایران ذکر شده است.

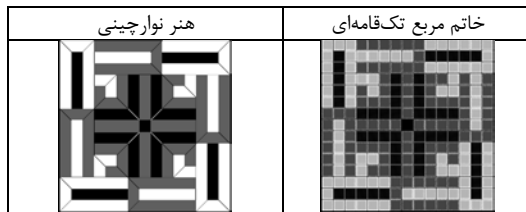
مقایسه خاتم مربع و نوارچینی: در برخی منابع منتشر شده مشاهده می‌کنیم که آثار تولید شده با شیوه نوارچینی در گروه خاتم مربع قرار گرفته‌اند. گرامی (۱۳۹۲) در کتاب خود با عنوان «خاتم مربع» آثار هنر نوارچینی را حاصل از شیوه خاتم می‌داند. هنر نوارچینی را اصولاً نمی‌توان در دسته خاتم قرار داد، زیرا مهم‌ترین مشخصه هنر خاتم، داشتن قامه و قابلیت تکثیر تعداد جالب توجهی از یک نقش، از منشائی یکسان (قامه) بوده، که این موضوع در هنر نوارچینی کاملاً مردود است. تفاوت روش تولید در این دو هنر به حدی است که آمیختگی این دو رشته با هم را بسیار دور از ذهن و یکسان قلمداد شدن تاریخچه و محصولاتشان را ناممکن می‌کند.

اگرچه سرعت کار در هنر نوارچینی نیز قابل قبول بوده است و امکان بازآفرینی طرحی برای دفعات نامحدود وجود دارد، اما برای هر تکرار باید مانند خلق اولین نمونه، قطعات بریده شود و در کنار هم قرار گیرند. ضخامت بیشتر چوب در این هنر نسبت به هنر خاتم نیز به همین دلیل است، که اولاً چوب‌ها قابلیت برش با اره را داشته باشند و ثانیاً اینکه بتوانند محکم و به راحتی به سطح مورد نظر چسبیده و طرح یک‌پارچه‌ای را ایجاد کنند تا در طول سال‌ها در جای خود ثابت مانده و از آن خارج نشوند. در عوض در انواع مختلف هنر خاتم مرحله‌ای به نام آستر دادن^۷ وجود دارد که در هنر نوارچینی بی‌معناست. تکرارپذیری در هنر نوارچینی به واسطه سهولت اجرا، باعث می‌شود تا هنر نوارچینی برای آثاری مناسب‌تر باشد که تعداد کم‌تری از آنها لازم است؛ برای مثال تعداد محدود کتیبه‌های روی یک در، با هنر نوارچینی سازگاری بیشتری دارد تا اینکه هنرمند بخواهد مشقت پیچیدن قامه خاتمی را به خود بدهد که تنها به چهار برش از آن احتیاج دارد.

جدول ۴: موارد تاریخی هنر نوارچینی در ایران از سده هشتم/پانزدهم تا زمان معاصر. (نگارندگان): (تصاویر ردیف ۳،۵،۷،۸،۱۰، کیانمهر، ۱۳۹۲)؛ (تصویر ردیف ۱: <http://www.metmuseum.org>)

مورد	عکس	زمان و مکان	توضیحات
۱		سده ۸/۱۵ متروپولیتن	نوارهای این طرح از چوب لایه‌چینی شده به دست آمده است. متن: ندارد
۲		سده ۸/۱۵ اصفهان مظفری	کتیبه وسط با روش نوارچینی جایگزینی انجام شده است. زمینه تیره یکپارچه بوده و بعد از گود کردن محل‌های مورد نظر، نوارهای چوب روشن جایگزین آن شده است. متن: عاقبت خیر باد
۳		سده ۱۱/۱۸ نیشابور	این نقش با روش نوارچینی خلق شده و بر روی دری قرار دارد که می‌توان گفت آن در نیز با هنر نوارچینی ولی در مقیاس بزرگ و چوب یکرنگ به وجود آمده است. متن: چهار بار نام حضرت علی (ع) (به صورت ضمنی)
۴		سده ۹/۱۶ اصفهان	این طرح با روش نوارچینی اجرا شده و فارسی‌بر شدن قطعات در محل چرخش حروف و زمینه کاملاً مشخص است. متن: چهار بار نام حضرت علی (ع) به همراه چهار صلیب و نقش چلیپای گردان
۵		سده ۱۰/۱۷	در این طرح علاوه بر بالا بودن کیفیت مواد اولیه، کیفیت اجرا نیز در حد مقبولی قرار دارد. متن: چهار بار نام حضرت علی (ع)
۶		سده ۱۱/۱۸ اصفهان	اگرچه مواد اولیه به کار رفته مرغوب هستند، ولی شیول اجرا قدرت لازم را نداشته و تنها در برخی موارد از فارسی‌بر استفاده شده و مطابق شبکه منظم هندسی نیز نیست. متن: لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله
۷		سده ۱۱/۱۸ اصفهان	متن: لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله
۸		سده ۱۱/۱۸ صفوی اصفهان	در اینجا نیز از مواد مرغوب استفاده شده، ولی شیوه اجرا بسیار ضعیف‌تر از سایر موارد است. متن: یا من هو بمن رجا کریم
۹		ابتدای سده ۱۲/۱۹ اصفهان/صفوی	متن: چهار بار نام حضرت علی (ع) به همراه نقش چلیپای گردان
۱۰		معاصر/اصفهان	یکی از بهترین نمونه‌های هنر نوارچینی معاصر با شعری از حافظ بر زمینه متوازی‌الاضلاع، که نقش ستاره هشت پر را تشکیل داده است. متن: روزگاری است که سودای بتان دین من است...
۱۱		معاصر/اصفهان	با ابعاد ۱۹ میلی‌متر در ۱۹ میلی‌متر

جدول ۵: مقایسه تصویری نتیجه نهایی، در خاتم مربع تک قامه‌ای با هنر نوارچینی در اجرای طرحی واحد (هشت بار تکرار نام مبارک حضرت علی علیه‌السلام) (نگارندگان)



در برخی نمونه‌های تاریخی این هنر، مانند نقش موجود بر منبر مسجد حکیم اصفهان (ردیف ۶ از جدول ۴)، نه تنها طرح، بر شبکه هندسی مربع ترسیم نشده است، بلکه در گوشه‌های خود از هیچ نظم هندسی پیروی نمی‌کند. قطعات آن حتی میان دو نقش واحد، ناهمسان است و کل گل، حالتی ستاره‌ای و گوشه‌دار دارد. این موارد در کنار سایر مشخصات، امکان قامه‌دار بودن و اجرای این کتیبه با شیوه خاتم را بسیار دور از ذهن می‌کند.

اما مهم‌ترین تفاوت خاتم مربع و هنر نوارچینی در ظاهر آن‌هاست. در نتیجه حاصل از خاتم مربع، نقش به دست آمده، به وضوح از کنار هم چیده شدن قطعات همسان مربع شکلی به وجود آمده، سطح مقطع آندهای چوب را نمایش می‌دهند (کله چوب)؛ حال آنکه در هنر نوارچینی، نوارهای چوبی که در طول آندهای چوب بریده شده‌اند (طول چوب)، جای مربع‌ها را گرفته و در محل چرخش نقوش برش خورده‌اند. جالب اینکه به دلیل مقاومت بیشتر کله چوب نسبت به فرسایش در دراز مدت، امکان استفاده از خاتم با ضخامت یک میلی‌متر وجود دارد، اما در هنر نوارچینی به دلیل کمتر بودن این مقاومت، هنرمند با ضخیم‌تر گرفتن لایه چوب (تا ۳ میلی‌متر) این مشکل را برطرف کرده است. در جدول ۵ تفاوت تصویری خاتم مربع تک قامه‌ای و روش نوارچینی در اجرای نقشی واحد مشاهده می‌شود. شایان ذکر است که خاتم تک قامه‌ای به لحاظ نتیجه بصری محصول، شبیه‌ترین نوع خاتم به هنر نوارچینی است.

جدول ۶: مقایسه شیوه‌های مختلف خاتم غیرمثلث با هنر نوارچینی (نگارندگان)

روش	خاتم مربع تک قامه‌ای	خاتم مربع دو قامه‌ای	خاتم لایه‌ای	نوارچینی
آستر	دارد	دارد	دارد	ندارد
کوچک‌ترین اجزاء سطح مقطع	۱ میلی‌متر	۱ میلی‌متر	۱ میلی‌متر	۳ میلی‌متر
نمای چوب	کله چوب	کله چوب	کله چوب	دیواره چوب
محور اصلی	هندسی مربعی	چرخشی	هندسی	هندسی و غیر هندسی
پایه ترسیم	شبکه مربع	شبکه مربع	شبکه مربع و مثلث	شبکه مربع و مثلث و ترکیبی
مقطع اجزا	مربع همسان	مربع همسان	اغلب مستطیل و متوازی‌الاضلاع همسان	دورزنقه، مستطیل و نا منظم و نا همسان
تنوع نقش	نسبتاً متنوع	محدود	محدود	نسبتاً متنوع
شیوه تکثیر	برش از سطح مقطع قامه	برش از سطح مقطع قامه	برش از سطح مقطع قامه	تکثیرناپذیر
فرم کلی	مربع یا مستطیل	مستطیل طولی	مستطیل طول	هندسی متنوع
کاربرد	کتیبه	حاشیه	حاشیه	کتیبه
نقش	تک‌گل	نواری	نواری	تک‌گل
قامه	یک مرحله	دو مرحله	دو مرحله	ندارد
مقاومت در برابر سایش	خیلی زیاد	زیاد	زیاد	متوسط
متن	دارد، مذهبی و شیعی	ندارد	ندارد	دارد، معمولاً مذهبی شیعی

جدول ۷: برخی موارد تاریخی هنر معرق جایگزینی (نگارندگان)؛ (تصاویر ردیف ۲۰۳۰۴: کیانمهر، ۱۳۹۲)

مورد	عکس	زمان و مکان	توضیحات
۱		اصفهان سده ۱۵ / ۸	در متن کتیبه از نوارهای چوبی با روش معرق جایگزین به شکل نوارچینی استفاده شده است.
۲		آستان قدس سده ۱۵ / ۸	ابتدا شیاری کنده شده و سپس نوار رنگی در آن جایگزین شده است.
۳		اصفهان / سده ۱۶ / ۹	ابتدا شیار کنده شده و سپس نوار ساده در آن جایگزین شده است.
۴		اصفهان / سده ۱۸ / ۱۱	نوار رنگی با طرح هندسی، در شیار کنده شده، جایگزین شده

به کار بردن نواری، مزین به نقش خاتم، یا نواری که صرفاً از روی هم چسبانده شدن چند لایه چوب با رنگ‌های مختلف، به وجود آمده، موجب پیدایش شیوه جدیدی در گروه خاتم مربع نخواهد شد. فن همچنان همان معرق جایگزینی است، اما ممکن است این جایگزینی با قطعات و نوارهای چوب‌های رنگی یا قطعه‌ای از خاتم انجام پذیرد؛ خاتمی که مستقلاً جزو یکی از زیر شاخه‌های خانواده هنر خاتم است.

رویه کوبی: یکی از هنرهای رایج پیش از اسلام و قرون اولیه اسلامی رویه کوبی بوده است. «رویه کوبی در این زمان با کوبیدن زهوارهایی^۱ باریک و گاهی به وسیله قطعاتی مثل چوب و استخوان و فلز به شکل مشخص انجام می‌گرفته... این نوع رویه کوبی را می‌توان مقدمه نوعی معرق و خاتم‌سازی در دوران بعد دانست.» (کیانمهر، ۱۳۸۶: ۹) توجه به این تعریف بسیار ضروری است، زیرا که نشان می‌دهد در آن دوران هنوز هنر خاتم‌سازی به هر شکل آن وجود نداشته است. مثلاً لطف‌الله هنرفر به نقل از مرحوم استاد گلریز خاتم می‌گوید که: «در خود ایران هم پیش از ظهور اسلام، گونه‌ای خاتم‌سازی رواج داشته است، به این ترتیب که خاتم سازان از چوب یکرنگ استفاده می‌کردند و آن را به صورت چهار میلی‌متری مکعب می‌بریدند و با طرح‌های گوناگون روی صفحه‌ای نصب و می‌خکوب می‌کردند و این شیوه تا چند قرن بعد از اسلام متداول بوده است؛ نمونه این نوع

معرق جایگزینی: معرق جایگزینی شیوه‌ای کاملاً مستقل است که خوشبختانه در توصیف نحوه انجام آن اتفاق نظر قاطعی وجود دارد. و آن عبارت است از برداشتن و کنده‌کاری قسمتی از چوب به شکل دلخواه و پر کردن آن فرورفتگی با مواد اولیه متفاوت یا چوب‌هایی که به لحاظ رنگی با زمینه نخست متمایز باشند. حال این مواد اولیه که قرار است در محل کنده‌کاری شده نشسته و جای خالی را پر کنند، می‌توانند از جنس‌های مختلفی چون صدف، انواع چوب‌های گران قیمت، برخی فلزات یا حتی نواری از جنس خاتم مثلث یا خاتم مربع باشند. اما عجیب اینکه استاد لطف‌الله هنرفر در کتاب «سیری بر صنایع دستی ایران» به نقل از کتاب «بررسی هنر ایران» اثر ایران‌شناس فقید، آرتور ایهام پوپ، خاتم‌کاری را این‌گونه معرفی می‌کند: «خاتم‌کاری عبارت است از کنده‌کاری یک طرح به وسیله اجزاء چوبی و مواد دیگر که بعداً بر زمینه چوبی نصب می‌شود» و شیوه کار را نیز این‌گونه شرح می‌دهد: «مراحل مختلف این هنر عبارت است از کنار هم قرار دادن قطعات کوچک و چسباندن آن‌ها به یک سطح به وسیله چسب یا میخ» (گلاک، ۱۳۵۵: ۳۶۱) نکته جالب توجه اینکه ایشان در تعریف نخست شیوه «معرق جایگزینی» را با هنر خاتم مربع یکی دانسته‌اند و در شیوه انجام، هنر «رویه کوبی» را با هنر خاتم مربع همسان قلمداد کرده‌اند.

خاتم کاری منبر مسجد جامع عتیق شیراز است که بیش از هزار سال از زمان ایجاد آن می‌گذرد.» (گلاک، ۱۳۵۵: ۳۶۱). جالب اینکه این تعریف هیچ ارتباطی به هنر خاتم نداشته و بر فقدان قامه و تکرار ناپذیری نقش اذعان دارد که مهم‌ترین ویژگی‌های هنر خاتم هستند و نمونه بارز زیباترین محصول هنر ایران، یعنی هنر رویه‌کوبی است.

یافته‌ها

در این مقاله، مقایسه و تطبیق نقوش مختلفی که در هنر خاتم وجود دارد، این امکان را به وجود آورد که نمونه‌هایی که با استفاده از فنون مشابه تولید می‌شوند در یک گروه قرار گیرند. این موضوع برای نخستین بار باعث دسته‌بندی دقیق هنر خاتم شد. یافته‌های این مقاله حاکی از آن هستند که هنر خاتم مربع زیر مجموعه گروه بزرگتری است که شیوه‌های متنوعی از هنر خاتم را در خود جای داده است. هنر خاتم که تا پیش از این تنها به دو گروه عمده خاتم مثلث و خاتم مربع شناسایی می‌شد، اینک در گروه خاتم غیرمثلث، نمونه‌های متنوعی را در قالب دسته‌بندی‌های منظم در معرض دید مخاطبان قرار می‌دهد.

در حین مطالعه و دسته‌بندی دقیق نقوش هنر خاتم غیرمثلث، گروهی از نقوش مشاهده شد که به‌رغم شباهت فراوان با خاتم مربع، امکان تولید آن با شیوه قامه‌بندی وجود نداشت. سپس با مقایسه این آثار با آثار خاتم مربع، این نتیجه حاصل شد که آثار مذکور مربوط به هنری فراموش شده و مربوط به دوران صفویه است که بر اساس شیوه تولید آن، «نوارچینی» نام دارد. این امر در واقع دست آورد جانبی این مقاله است که به بالا رفتن دقت در تفکیک و گونه‌شناسی هنر خاتم غیرمثلث منجر می‌شود.

سپس با ارائه دلایل عینی و با اتکاء به شیوه تولید تعدادی از آثار مشهوری که جزو هنر خاتم و به‌خصوص خاتم مربع دسته‌بندی شده بودند، امکان تفکیک آثار هنری هنر نوارچینی از خاتم مربع و احیای فن فراموش شده نوارچینی، به‌وجود آمد. در این راستا، توضیحات کافی راجع به تفاوت نحوه اجرای آن هنرها با هنر خاتم آورده شد و تعاریف قبلی هنر خاتم و خاتم مربع نیز بازنگری و بعضاً اصلاح شد.

نتیجه‌گیری

اصولاً از مطالعات گونه‌شناسی همواره برای ایجاد نظم و تفکیک رشته‌های مختلف علوم استفاده می‌شوند. تفکیک دقیق شیوه‌های مختلف هنر خاتم غیر مثلث از

یکدیگر می‌تواند باعث توجه بیشتر به شیوه‌های دیگر هنر خاتم شود و موجبات رونق دوباره آن‌ها را فراهم آورد. این دسته‌بندی همچنین می‌تواند راهنمای مناسبی برای تفکیک آن دسته از آثار هنری و تاریخی باشد که در تزئین آن‌ها از هنر خاتم غیر مثلث استفاده شده است. می‌توان گفت که خاتم غیر مثلث در واقع به آن دسته از شیوه‌های هنر خاتم گفته می‌شود که نقش مورد نظر از کنار هم نشستن قطعاتی ایجاد می‌شود که شکلی غیر از مثلث داشته یا قطعاتی غیر همسان دارند و مهم‌ترین اقسام آن، خاتم لایه‌ای و خاتم مربع است. هر یک از این دو دسته نیز به نوبه خود به روش‌های دیگری تقسیم می‌شوند. گروه خاتم مربع سه شیوه فنی دارد که دو شیوه از آن، فاقد سابقه تاریخی است و از ابداعات این رشته به حساب می‌آید. شیوه اجرای هر کدام از این روش‌ها تفاوت‌هایی با هم دارند که در حد حوصله مقاله مطرح شد.

خوشبختانه هنر خاتم که به لطف برخی از هنرمندان و علاقمندان این رشته، هنری پویا و در حال رشد است، امکانات بسیار متنوع بصری و فنی دارد که بسط و توجه به آن‌ها می‌تواند این هنر را به نهایت رشد و بالندگی خود برساند. از این رو پژوهش در باب نمونه‌های تاریخی این هنر می‌تواند موضوع مناسبی برای پژوهش و توجه پژوهشگران و علاقمندان باشد.

فهرست تصاویر

- تصویر ۱: یک نمونه قامه خاتم مربع سنتی که نقش مورد نظر در رأس آن به‌وجود آمده و با ورقه ورقه کردن آن از رأس قامه، تعداد زیادی از نقش مورد نظر به دست می‌آید (نگارندگان)
- تصویر ۲: شیوه‌های خاتم (نگارندگان)
- تصویر ۳: نقش سواد و بیاض نام مبارک حضرت علی (ع) اجرا شده با روش خاتم مربع تک قامه‌ای (نگارندگان)
- تصویر ۴: یک نمونه خاتم مربع تک قامه‌ای در حال تولید با استفاده از چوب‌های رنگی و کتیبه به خط کوفی. (نگارندگان)
- تصویر ۵: مراحل تولید خاتم مربع سنتی (دو قامه‌ای) (نگارندگان)
- تصویر ۶: نمای دو نمونه از محصولات در حال اجرا با روش خاتم مربع تصویری. سمت راست نقش زیر گنبد مسجد شیخ لطف‌الله و در سمت چپ نقش درخت زندگی و دو طاووس (نگارندگان)
- تصویر ۷: بررسی نقش چهارقل در تشکیل نقش سینه‌باز، بر روی درب مدرسه چهارباغ اصفهان (نگارندگان)
- تصویر ۸: شیوه‌های مختلف هنر نوارچینی (نگارندگان)

پی‌نوشت‌ها

- گرامی، سمیه (۱۳۹۱). *خاتم مربع*، دانشکده صنایع دستی، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- گرامی، سمیه و کیانمهر، قباد (۱۳۹۲). *خاتم مربع*، طبس: فراونگ.
- گلاک، جی (۱۳۵۵). *سیری در صنایع دستی ایران*، ترجمه لطف‌الله هنرفر، تهران: بانک ملی ایران.
- نئون، ایوان (۱۳۷۶). *ریاضیات انتخاب (چگونه بدون شمارش بشماریم؟)*، مترجم: علی عمیدی و بتول جذبی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

References

- Entezari Shoghlabady, H., (2010). *Inlay art, Tehran: Iranian Student Book Agency* (ISBA) (Text in Persian).
- Gerami, S., (2013). *Square Inlay*, Faculty of Handicraft, Art University of Isfahan, (Text in Persian).
- Gerami, S. & Kiyaneh, Q., (2014). *Square inlay*, Tabas: Faravang, (Text in Persian).
- Gluck, J. & Hiramoto, S., (1977). *Survey of Persian art*, Lotfollah Honarfar, Tehran: the National Bank of Iran.
- Kiyaneh, Q., (2008). *Craft workshop* (wood), Tehran: Iran's Textbook Print and Distribution Company .
- Kiyaneh, Q., (2014). *Features of square wood inlay in building contemporary Iranian woodwork*. Research Project, No: 6/9011, Art University of Isfahan, (Text in Persian).
- Niven, I., (1998). *Mathematics of choice: or, How to count without counting*, Ali Amidi & Batul Jazbi, Tehran: IUP, (Text in Persian).
- Roozitalab, Gh., (2004). *Art of Khatamin Iran*, Tehran: Samt, (Text in Persian).
- Tahoori, D., (1987). *Khatam in Iran*, Tehran: Soroush, red issue: 1405 (Text in Persian).
- Tajvidi, Z., (2008). *An introduction to Iranian traditional arts*, Tehran: PNU, (Text in Persian).
- Tajvidi, Z., (2012). *Treasure of inlay designs*, Tehran: Farhangsaraye-Mirdashti (Text in Persian).
- http://www.metmuseum.org, 2013.10.12, 9:18 pm .

1. Quasi-Experimental Research.
۲. نوعی از خاتم است که در آن سطح مقطع نقوش ثابت نبوده و حالتی لایه‌ای دارند.
۳. روشی جدید در هنر خاتم مربع که منجر به تولید تصویر در ابعاد مختلف می‌شود.
۴. یکی از هنرهای چوبی فراموش شده که شیوه تولید آن به تازگی احیا شده است.
۵. جایگشت: مبحثی در علم ریاضی و از زیر شاخه‌های «آنالیز ترکیبی» است. در این مبحث امکان چیدمان‌های مختلف در حالات گوناگون با متغیرهای متنوع مطالعه و مسائل آن معمولاً با این سؤال مطرح می‌شود که: «به چند طریق، ممکن است که...؟» (نئون، ۱۳۷۶: ۱)
۶. قاب یادبودی که به سفارش امور فرهنگی دانشکده زبان دانشگاه اصفهان برای تجلیل از شهدای این دانشکده توسط نگارنده طراحی و اجرا شده است.
۷. در آستر دهی، لایه نازکی از چوب که معمولاً یک میلی‌متر ضخامت دارد، برای بالا بردن استحکام خاتم و سهولت در چسباندن آن به زمینه مورد نظر، در پشت ورقه حاصل از برش قامه چسبانده شده و بعد از آن روی زمینه نصب می‌شود.
۸. زهور، چوب کشیده‌ای که شکل یا شیارهایی یکنواخت داشته باشد.

منابع

- انتظاری شغل‌آبادی، هاجر (۱۳۸۸). *هنر خاتم‌کاری*. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- تجویدی، زهرا (۱۳۸۶). *آشنایی با هنرهای سنتی ایران*. تهران: دانشگاه پیام نور.
- تجویدی، زهرا (۱۳۹۰). *گنجینه نقوش خاتم*. تهران: فرهنگسرای میردشتی.
- روزی‌طلب، غلامرضا (۱۳۸۲). *هنر خاتم*. تهران: سمت.
- طهوری، دلشاد (۱۳۶۵). *هنر خاتم سازی در ایران*، تهران: سروش، شماره قرمز: ۱۴۰۵.
- کیانمهر، قباد (۱۳۸۶). *کارگاه صنایع دستی (چوب)*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- کیانمهر، قباد (۱۳۹۲). *قابلیت‌های هنر خاتم مربع در ساخت وسایل چوبی معاصر ایران*. طرح پژوهشی شماره ۹۰۱۱/۶، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.

Comparative Typology of Non-Triangle Wood Inlay¹

M. Davazdah Emami²
Q. Kiyanmehr³

Received: 2015.9.28
Accepted: 2016.6.19

Abstract

What wood Inlay brings to mind is a surface covered with small triangles. Such method is called triangle inlay but there are other techniques that use other geometric designs. These designs are generally categorized in non-triangle inlay category. Non-triangle inlay category includes various methods and patterns which are quickly disappearing from memories. Such issue hassled to incorrect assumptions about how some of these patterns are created. Accurate classification and comprehensive introduction to traditional practices of manufacturing them could be useful in correcting attitudes and safeguarding his art. So, the main issue of present study is that: "what is non-triangle inlay art and what are its types and styles?", then we could ask "what are the technical bases of creating each of them?" We will also study how incorrect assumptions were created about the methods used in creating some of these arts. Quasi-Experimental Research. Method was used in present research due to the fact that there was not the possibility of changing all variants and the necessity of using traditional method, and data was gathered from library an field work (observational and workshop); and descriptive-analytical method was used to present data. Results indicate the existence of various types and styles of Inlay art; what's more, they also identify and separate some other branches which were, incorrectly, assumed as inlay while they are totally different from this artistic branch. Recognition and Resuscitation of "Arrange Strip" art and presentation of two new techniques of "Square Wood Inlay" are other results of present paper.

Keywords: Fine Woodworking, Square Wood inlay, Layer Wood inlay, Inlaid Panel (Pictorial Inlay), Arrange Strip

1. DOI: 10.22051/jjh.2017.195.

Present paper is based on M.A. thesis titled "Technical Development & Accomplishment of Square Inlay art in Order to Achieve New Designs and Patterns Proper for Contemporary Function.

2. Ph.D. Student of Art Research, Esfahan Art University, Esfahan, Iran, (Corresponding Author) m.12emami@au.ac.ir.

3. Associate prof. of Handicrafts, Esfahan Art University, Esfahan, Iran, q.kiyanmehr@au.ac.ir